

Recenzije i prikazi

Fahrudin Novalić

Islamski svijet i modernost

Izvori, Hrvatsko filozofsko društvo,
Zagreb 2017.

Regionalna ponuda knjiga na temu islama svodi se na samo nekoliko autora, no unatoč takvoj literarnoj oskudici knjiga Fahrudina Novalića *Islamski svijet i modernost* zauzima posebno mjesto, uglavnom zbog načina i stila kojim autor razmatra mnogobrojne kontaktne točke islamskog svijeta sa suvremenosti. Za razliku od ostalih knjiga o islamu (poput opusa Enesa Karića, Darka Tanaskovića i ostalih značajnih autora), ova se knjiga izdvaja svojom širokom filozofskom konceptualizacijom modernosti i njenog odnosa s islamom. Novalićev *Islamski svijet i modernost* nije pisan poput eseja te ga, osim filozofskih opaski, karakterizira i rigorozniji pristup temi koristeći izvore iz više disciplina društvenog i humanističkog područja. Knjiga je rezultat nekoliko autorovih radova te izlaganja na međunarodnim znanstvenim simpozijima, što je razlog širokog spektra ideja koje se u njoj promišljaju. Knjiga ima sedam poglavlja: »Stabilna ravnoteža terorizama, radikalna destrukcija i osveta jednakom ili većom smrti«, »Palestinsko-izraelski sukob: Cinizam politike popuštanja i kompromisa sa zlom međunarodne zajednice«, »Rodni identitet i kultura mira«, »Kur'an kao izvor islamskoga feminizma«, »Prospektivno odgovorna sloboda kao uvjet razvoja«, »Smisao i mogućnosti razvoja europskoga identiteta Bošnjaka« i »Mogućnosti modernizacije i razvoja islamskoga svijeta«. Osim navedenih poglavlja, knjiga također sadrži: »Predgovor«, »Uvod«, »Umjesto zaključka: Lica i naličja modernosti«, »Pogovor«, čiji je autor Lino Veljak; »Sažetak«, »Summary«, opsežan popis literature, kazalo osobnih imena, popis radova autora ove knjige, referiranih na međunarodnim simpozijima i(li) objavljenih u časopisima te bilješku o autoru.

Uvodno su razmotreni ključni pojmovi poput islama, islamskog svijeta i modernosti. Odmah se može razaznati da Novalić pristupa razjašnjenju ovih pojmova potkrepljujući ih s više teorijskih gledišta učenjaka, stoga se već i u uvodnom dijelu uz pojmove *islam* i *islamska zajednica (umma)* veže promišljanje islama kao vjere i zajednice na način koji su to tumačili čuveni islamolog John Esposito i filozof Ernest Gellner. Pridjev 'islamski', u sintagmi 'islamski svijet', označava osebujnu kulturu i civilizaciju, a manje jedinstvenu zajednicu i religiju (*ummu*). Islam izrasta iz judéo-kršćanske koncepcije vjere za koju smatra da je objedinjuje i čini cjelovitom te sve aspekte ljudske djelatnosti stavlja u jedan *sustav*, a u sebi uključuje i pojam države. Naslućuje se već iz uvoda da Novalić ne smatra da je narav islama (i skripturalizam koji iz toga proizlazi) u sukobu s tekovinama suvremenog svijeta, dapače, značajne razlike u interpretaciji islamskih izvora rezultirale su različitim sljedbama i političkim sustavima, od kojih se neki razvijaju u korak s vremenom, a time dopuštaju i reformistička stajališta. Autor navodi interesantnu Gellnerovu podjelu »na visoki islam učenjaka i niski islam puka« kao vrlo značajno obilježje islama te naznačuje da dinamika tih dvaju vrijednosnih sustava utječe na efikasnost modernizacije islamskog svijeta. Pri određivanju pojmova moderne i modernosti, Novalić se poziva na mnoštvo istaknutih autora poput G. W. F. Hegela, M. Webera, U. Becka, A. Giddensa, G. Lipovetskog, S. Huntingtona i drugih. Postajući fluidna, modernost sa sobom nosi i nove izazove, rastajući do tada čvrste strukture tradicije i jastva, ne bi li pojedinca oblikovala u korist novih »svetih« ideala – ekonomskog rasta te osobne potrošnje i užitka. K tome, Novalić podupire Weberovu tezu o modernizaciji kao procesu »rašćaranja svijeta«. Riječ je o procesu koji je u zapadnom svijetu uvelike odmakao, no mnogim islamskim društvima on tek predstoji, posebice kada se radi o kritici okorjeloga tradicionalizma kao sakralnoga obilježja vjere.

U prvom poglavlju, naslovljenom »Stabilna ravnoteža terorizama, radikalna destrukcija

i osveta jednakom ili većom smrti«, autor razmatra problematiku rata i terorizma te njihovu dinamiku. Započinje opisom geostrateške važnosti Euroazije i time islamski svijet stavlja usred unakrsne paljbe strateških interesa supersila, poput SAD-a i Rusije koji se bore za svjetsku prevlast. Naglašavaju se i rastuće opasnosti multipolarnog svijeta, koje bi uz rastakanje prijašnje bipolarne hegemonije mogle dovesti do »multipolarne ravnoteže užasa«, posebice zbog razornijeg oružja i rastućeg nuklearnog arsenala regionalnih sila. Osim mogućnosti eksplicitnog, tj. direktnog vojnog sukoba, uvijek su prisutne i prijetnje raznih oblika gospodarskog i političkog podčinjavanja, koje autor naziva implicitnim oblikom ratovanja.

U nastavku se šire razmatra pojam terorizma, kao »stabilna ravnoteža terorizama«. Pri čemu ravnotežu čine državni terorizam ili terorizam moćnih i bogatih, i samoubilački terorizam ili terorizam nemoćnih i siromašnih. Iako navodi da u znanstvenoj literaturi postoji više definicija terorizma, Novalić prepoznaje dva bitna obilježja terorizma. Prvo, »terorizam je usmjeren na ljude koji ne sudjeluju u borbi, što ga razlikuje od nekih oblika ratovanja«. Drugo, »terorizam upotrebljava nasilje ili prijeti nasiljem protiv civilnog stanovništva u dramatične svrhe – ishodjenje osvete, širenje straha (...) čime se razlikuje od običnog umorstva ili napada«. Uz određenje ovih dvaju bitnih obilježja zaključuje da »tako definiran terorizam sadrži široki raspon njegovih mogućih počinitelja – država, skupina ili pojedinaca«. Ovakva, poprilično neprecizna, definicija terorizma se ispravlja u narednim odlomcima u kojima autor prepoznaje da rat i terorizam imaju neka zajednička obilježja. Stoga i terorizam može biti usmjeren na vojne ciljeve, tj. ljude koji sudjeluju u borbi, čime bi se jasnije ukazalo na složenost terorizma. Dva tipa terorizma koje navodi analizira kroz konfliktan odnos Izraela i Palestine (moćnih i slabih). Unatoč njihovom iscrpnom opisu (posebice geneze cionizma) nedostaje adekvatno objašnjenje islamskog ekstremizma koji je većinski *takfirističke* naravi (*takfir* znači proglašavanje ljudi nevjernicima ili otpadnicima od vjere; usmjeren je protiv nevjernika i »neprijatelja« islama općenito), dok je sukob islamskih ekstremista s Izraelom marginalan i neusporediv sa sukobima unutar džihadis-

tičkih mreža diljem svijeta. Ipak, inzistiranjem na kvalitativnom istraživanju terorizma (*vis-à-vis* Jessica Stern) te odlomcima o »spektaklu terorizma i terorizmu spektakla« i »nadvladavanju terorizma«, autor pokazuje duboko poznavanje fenomena terorizma i mogućnosti njegova rješenja. Citirajući Ulricha Becka, napominje kako se rješenje sukoba između državnog i samoubilačkog terorizma nalazi u političkom dijalogu, u politici koja ne provodi pravila već ih i mijenja. Uzevši u obzir Novalićevu vojnu prošlost, ovi odlomci su od velike koristi za stručnjake koji se bave suzbijanjem ekstremizma pa i za vojno osoblje iako im to nije u izričitoj nadležnosti.

Kraći tekst drugog poglavlja, naslovljen »Palestinsko-izraelski sukob: Cinizam politike popuštanja i kompromisa sa zlom međunarodne zajednice«, u kojem se tematizira izraelsko-palestinski sukob u fokus stavlja izraelske zločine i političku odgovornost. Naravno da Izrael snosi teret mnogih teških zločina nad Palestincima, uključujući civile, ali ni palestinski borci za neovisnost nisu birali sredstva (od raketiranja do samoubilačkih napada na civilne ciljeve). Budući da naposljetku ističe izgradnju povjerenja kao neophodnog uvjeta rješenja izraelsko-palestinskog sukoba, autoru se ne može zamjeriti to što se čvrsto priklanja slabijoj strani, iznoseći argumente u korist palestinskog »Davida« naučrbljivog izraelskog »Golijata«.¹

Treće poglavlje, naslovljeno »Rodni identitet i kultura mira«, nadovezuje se na razmišljanja o ratu i terorizmu započeta u prvom dijelu knjige. Autor ovdje počinje rasvjetljavanjem pojmova »spol« i »rod« i osvrće se na društvenu ulogu roda koja, prema Joan Wallach Scott, obuhvaća četiri elementa: simbole, normativne koncepte, politiku i povezanost s društvenim institucijama i organizacijama te subjektivni identitet. Zatim tematizira društveni položaj, uvelike određen spolnim i rodnim identitetima, koji izravno povezuje s političkom i društvenom moći. Naime, povoljan društveni položaj proizlazi iz upotrebe moći, no, s druge strane, moć kao društvena pojava proistječe iz društvenog položaja određenih subjekata. Tako je moć shvaćena kao temeljna i sveprožimajuća odrednica moderne društvene stvarnosti, u skladu s Foucaultovom idejom *mikrofizike moći*. Prije prelaska na središnju temu poglavlja, odnos

1

Za sveobuhvatniji prikaz složenosti ovog dugotrajnog sukoba upućujemo na nekoliko izvora. Povijesni pregled odnosa i suživota Arapa i Izraelaca – Klausner Bickerton, *A History of the Arab-Israeli Conflict (6th Edition)*, Pearson Higher Education (2009);

vojno-povijesno i esejsko djelo – Martin van Creveld, *The Land of Blood and Honey: The Rise of Modern Israel*, Thomas Dunne Books (2010); Élie Barnavi, »Logika stogodišnjeg rata«, u: *Europski glasnik* 20 (2015).

rodnog identiteta i kulture mira, autor ukratko ocrta osnovna obilježja kulture rata.

Kultura rata manipulira kako etničkom i religijskom, tako i rodnom pripadnošću, a sve radi ostvarenja određenih ekonomskih i političkih interesa. Stereotipne sastavnice muškog identiteta najčešće uključuju moć, silu, kompetitivnost, odlučnost i nasilje. Tu se može ubrojiti i muška opsesija zemljoposjedom. Ovdje autor koristi priliku za opravdanu, ali nerazmjernu kritiku imperijalizma i kolonijalizma, dvaju fenomena koji se često dovode u vezu s patrijarhalnošću i seksizmom. Premda je kolonijalna stvarnost zaista bila »obilježena masovnim ubijanjem, genocidom, eksploatacijom, sveopćim ponižavanjem i dehumanizacijom porobljenih naroda«, nezanemarliva je i druga strana priče, a to su pozitivni ekonomski (porast proizvodnje uslijed novih poljodjelskih metoda i tehnologija, i, samim time, porast životnog standarda), tehnološki (industrijalizacija, izgradnja prometne infrastrukture, sanitacija i europska medicina) i društveno-politički učinci (smanjenje učestalosti plemenskih sukoba – stvaranje nacija, učinkovitija javna uprava i uvođenje demokratskih načela, stvaranje lokalne obrazovane elite koja će kasnije izboriti neovisnost u odnosu na kolonijalne vladare) europske vlasti u koloniziranim područjima.

Potom, slijedi promišljanje kulture mira kroz dva, »medusobno više isključiva nego komplementarna«, oblika mira. Prvi je oblik mira tzv. demokratski (liberalni) mir koji podrazumijeva da demokratski najrazvijenije države neće medusobno ratovati, barem ne oružjem, pri čemu je liberalna demokracija temelj nacionalnog te međunarodnog mira i razvoja. Ipak, Novalić nije sklon prihvatiti ovakvo poimanje mira, a svoj stav potkrepljuje ukazivanjem na imperijalne tendencije liberalno-demokratskih država. Mišljenja je da se imperijalni motivi prikrivaju širenjem ideala demokracije, što često dovodi do homogenizacije (preciznije, pozapadnjenja) svijeta i gubitka kulturnih različitosti. Dominantne liberalno-demokratske države koriste implicitno ratovanje i tzv. meku moć kroz manipulaciju ekonomskim, financijskim, medijskim i kulturalnim sredstvima.

Nasuprot demokratskom miru stoji koncepcija kulture mira, UNESCO-ov koncept »sustava vrijednosti, stajališta i ponašanja koji isključuje nasilje i nastoji spriječiti konflikte temeljem principa slobode, pravde, demokracije, ljudskih prava, tolerancije, solidarnosti, dijaloga, te pregovora između pojedinaca, grupa i naroda«. Kultura mira sadrži, prvo, osobne vrijednosti uvažavanja života i nenasilja i, drugo, nacionalne vrijednosti poput suvereniteta, teritorijalnog integriteta i državne neovis-

nosti. Ovo drugo podrazumijeva i odsustvo implicitnog ratovanja, izričit je autor, no ipak zaključuje kako je ostvarenje kulture mira daleko neizglednije od ostvarenja demokratskog mira. Idealistička koncepcija kulture mira, između ostaloga, uključuje opće razoružanje kao jedan od uvjeta trajnog globalnog mira.

Autorovo razmatranje kulture mira nastavlja se, u duhu Z. Baumana, afirmacijom važnosti očuvanja osobnih, kolektivnih i kulturnih identiteta koji tvore dinamičnu stvarnost moderne kulture. Naglašavajući potrebu za mnoštvom autonomnih političkih i društvenih subjekata, Novalić tematizira ženski i feministički subjekt te utjecaj žena na politiku rata i mira u 20. st. Taj je utjecaj, nažalost, bio neznatan, unatoč velikom mirovnom potencijalu ženskih inicijativa. Osvrćući se na feminističko poimanje muške i ženske uloge u ratu i miru, autor primjećuje stereotipno razmišljanje koje svakog muškarca prikazuje željnim rata, a svaku ženu mirotvorkom:

»Tijekom rata duh militarizma i maskuliniteta prožima čitavo društvo, a ne samo populaciju muškaraca. I neke su žene odane nacionalizmu, rasizmu i kulturi nasilja, uključujući rat i terorizam; kao što su neki muškarci pacifisti, protivnici nacionalizma, rasizma i kulture nasilja.«

Četvrto poglavlje, naslovljeno »Kur'an kao izvor islamskoga feminizma«, počinje citatom Simone de Beauvoir, egzistencijalističkim proglasom slobode ženskog subjekta da to tek postane, umjesto da se od rođenja smatra ženom. Nadalje, pozivajući se na Tourainea, Novalić ističe subjektivaciju i racionalizaciju kao temeljne značajke modernog doba. Pojedina se subjektivira vlastitim slobodnim izborom, stvarajući i oblikujući sebe iz mnoštva ponudjenih mogućnosti. Osim toga, subjekt podrazumijeva pokušaj nadilaženja vlastite egocentričnosti putem komunikativnog djelovanja.

Kao što je svojstveno svakom razmatranju položaja žena u islamu i Novalić započinje promišljanjem o stanju ženskih prava prije islama, u tzv. dobu neznanja (*džahilijet*, ar. *jāhiliyyah*) kada su žene bile sasvim obespravljene. Ovdje valja napomenuti kako malobrojni povijesni izvori doista govore o teškom položaju žena u predislamskoj Arabiji, no u obzir treba uzeti činjenicu kako oni nastaju iz pera muslimanskih autora, i to par stoljeća kasnije. Također, znakovito je kako su žene u matrijarhalnim zajednicama predislamske Arabije vršile svećeničku službu, a štovane su i kao boginje. Upravo je to jedan od argumenata kojim sekularne feministkinje propituju scenarij islamskog oslobođenja žena. Ipak, neosporno je kako je Kur'an donio pozitivan pomak u smjeru priznavanja i zaštite ženskih prava, iako više načelno nego praktično jer

islamska tradicija nije uspjela ili nije htjela u cijelosti ostvariti kur'anske ideale.

Prije opisa kur'anskog položaja žena, autor daje kratki uvod u pristup tumačenju islamske svete knjige. Pritom ističe rad islamske feministkinje Amine Wadud (*Qur'an and Woman: Rereading the Sacred Text from a Woman's Perspective*). Riječ je o tumačenju Kur'ana iz rodne perspektive i o svojevrsnom pokušaju preispitivanja četrnaest stoljeća muškog monopola na tumačenje i formulaciju islamskih stavova. Zatim prelazi na temeljne kur'anske postavke u odnosu na brak i obitelj. Navodi kako je muslimanu i muslimanki zabranjeno sklopiti brak s idolopoklonicima (u kategoriju idolopoklonika ulaze svi osim kršćana i Židova) i kako musliman može ući u brak s kršćankom ili Židovkom, no propušta napomenuti kako se muslimanka ne smije udati za kršćanina ili Židova. Ovo je jedan od primjera neusklađenosti islamskih propisa s Općom deklaracijom o ljudskim pravima, svojevrsnim »svetim tekstom« modernosti, koji svima jamči pravo na brak – »bez ikakvih ograničenja glede rase, državljanstva ili vjeroispovijesti« (čl. 16.).

Islamski stavovi o braku i razvodu precizno su potkrijepljeni kur'anskim citatima. Nadalje, Kur'an utemeljuje pravo nasljedstva za žene, naime, po islamskom zakonu, roditelji, žena ili muž, braća ili sestre zajedno dijele nasljedstvo preminule osobe. Ipak, Novalić ovdje izostavlja činjenicu da pritom sinovima pripada duplo više nego kćerima (Kur'an 4:11). S druge strane, otvoreno propituje fizičko kažnjavanje žena u kontroverznom ajetu kojim se tvrdi kako je Bog muškarcima dao prednost (kakvu točno još je uvijek predmet rasprave među muslimanima) nad ženama (Kur'an 4:34).

Kada je posrijedi poligamija, autor ukazuje na islamsko ograničavanje i reguliranje ove drevne prakse. Naime, dopušta se poliginija, ali je broj žena koje muškarac može oženiti ograničen na četiri. Pritom je pravedan odnos muža prema svim svojim ženama proglašen nemogućim zadatkom te je, prema tome, monogamija konačni kur'anski ideal. Drugim riječima, poligamija implicira nepravdu i poželjno ju je izbjeći, to je poruka Kur'ana, kao i islamskih modernista poput Muhammeda Abduha. S praktične strane, zaključuje Novalić, u islamskim društvima institucija poliginije polako odumire.

Potom slijedi kratki osvrt na početke promišljanja islamske ženske emancipacije, koji sežu u 12. st. – do velikog islamskog filozofa Ibn Rušda (Averroesa). Međutim, značajnijih pomaka u tom smjeru nije bilo sve do pojave islamskog feminizma u 20. st., koji se smatra jednim od liberalnih strujanja unutar

suvremenog islama. Muslimanske feministkinje mogu se podijeliti u dva tabora: islamski i sekularni, premda to razgraničenje katkad nije posve jasno. Dok islamske feministkinje poboljšanje ženskog položaja stavljaju u kontekst Kur'ana, sekularne autorice u fokus dovode ljudska prava i demokraciju.

Nakon navođenja najistaknutijih muslimanskih feministkinja poput Asme Barlas, Leile Ahmed i Amine Wadud, ma kako se one nazivale jer neke odbacuju etiketu »feministkinje«, autor prelazi na zaključne napomene u odnosu na islamski feminizam. Naglašava središnjem ulogu Kur'ana u afirmaciji muško-ženske jednakosti, nasuprot islamskoj patrijarhalnoj tradiciji (utjelovljenoj u hadisima i šerijatu). Također, diskriminaciju žena promatra i kroz prizmu neiskorištenog ljudskog potencijala, naime, slaba društvena i ekonomska uključenost žena u islamskim društvima jedan je od mogućih uzroka njihova zaostajanja naspram Zapada. Naposljetku, Novalić ističe globalni značaj islamskog feminizma, kao i feminizma općenito, za kretanje k ostvarenju cjelovitijeg i zdravijeg suvremenog društva.

U petom poglavlju, naslovljenom »Prospektivno odgovorna sloboda kao uvjet razvoja«, autor se ne bavi islamom izravno nego donosi općenitiju raspravu o društvenom razvoju u kontekstu sociokulturnih čimbenika. Čitatelji će ovdje naići na zanimljiva filozofsko-antropološka promišljanja o ljudskoj uvjetovanosti i slobodi na tragu H. Arendt, H. Plessnera, M. Schelera i drugih istaknutih mislilaca. Značenjsko središte poglavlja zauzima sažeti prikaz socioekonomske teorije Amartye Sena. Nasuprot ekonomizmu koji reducira društvenu stvarnost na kvantitativne pokazatelje, Senov sociokulturni pristup nastoji prikazati širu sliku društvenog razvoja, pri čemu je ključno nadilaženje raznih nesloboda kroz uključivanje što više društvenih skupina kao aktivnih i odgovornih subjekata. Kao model razvoja islamskog svijeta, Novalić ističe prospektivno odgovornu slobodu, a riječ je o djelovanju koje uključuje odgovornost za budućnost, naglašavajući važnost održivog razvoja, vladavine prava, demokracije, rodne ravnopravnosti, kvalitete života, ljudskih prava i drugih sociokulturnih čimbenika.

U šestom poglavlju, naslovljenom »Smisao i mogućnosti razvoja europskoga identiteta Bošnjaka«, Novalić tematizira bošnjački identitet kao projekt u nastajanju. Mišljenja je kako bošnjački identitet treba prihvatiti najbolje od europskih te univerzalnih vrijednosti, stoga govori o europskom projektnom identitetu Bošnjaka koji se treba ostvariti njihovim svjesnim djelovanjem, tj. ostvarenjem bošnjačkih interesa i potreba putem određene vrijednosne orijentacije. Autor pritom po-

lazi od teorije temeljnih ljudskih vrijednosti Shaloma H. Schwartza u kojoj se vrijednosti razumijevaju kao ciljevi koji usmjeravaju ljudsko djelovanje (moć, postignuće, ugoda, neovisnost, tradicija itd.). Premda je riječ o korisnoj teoriji, osobito pri analizi individualnog djelovanja i motivacije pripadnika različitih kultura te ocrtavanju interkulturalnih usporednica, nije sasvim jasno kako Bošnjaci na temelju nje mogu graditi svoj identitet. Naime, individualni i kolektivni izbor vrijednosti više je zadan nego slobodan jer sama činjenica poznavanja različitih vrijednosti ne jamči da će pojedinac napustiti svoje stare vrijednosti i prihvatiti nove. Naravno, individualni je identitet fluidniji te otvoreniji promjenama, no kolektivni se mijenja daleko sporije unatoč tendenciji k sve bržim transformacijama uslijed ubrzanog tehnološkog razvoja.

U sedmom poglavlju razmatraju se mogućnosti modernizacije i razvoja islamskoga svijeta. Počinje se konstatacijom da islamska društva doista zaostaju za Zapadom, no autor odmah pokazuje kako odnos snaga nije oduvijek bio takav. Nakon stoljeća zaostajanja, tek u renesansi Europa hvata korak s islamskom civilizacijom te ju ubrzo i ostavlja iza sebe, ubrzano odmičući sve do danas. Islamski mislioci tome posvećuju veću pažnju tek u 19. st., kada dolazi do pojave islamskog modernizma na čelu s M. Abduhom i R. Ridom. Ipak, njihovi pokušaji modernizacije islama bivaju uvelike zasjenjeni usponom islamskog fundamentalizma, čiji se *modus operandi* može sažeti tradicionalističkom maksimumom »svi su odgovori u prošlosti«.

Novalić primjećuje kako je »suvremeni islamski svijet orijentiran na vrijednosti koje potiču globalizaciju, modernizaciju i sekularizaciju, kao i one koje im se opiru«. Svoju središnju tezu autonomne modernizacije islamskih društava potkrepljuje, između ostalog, promišljanjima francuskog sociologa A. Tourainea, koji zastupa modernizaciju putem preobražavanja te integracije staroga u novo. Za razliku od modernista, fundamentalisti preferiraju zastoj umjesto razvoja. Statično shvaćanje islama javlja se i unutar akademskog orijentalizma, područja koje se tek posljednjih nekoliko desetljeća polako odvaja od svojeg kolonijalnog iskona prožetog mnogim generalizacijama i pojednostavljenjima u proučavanju »Istoka«.

Važna je značajka modernizacije i sekularizacija, proces povlačenja religije iz javne u privatnu sferu. Budući da religioznost u modernom društvu postaje stvar slobodnog izbora pojedinca, može se reći da tek tada dolazi do njenog istinskog ostvarenja. Ako se religija u modernom subjektivističkom smislu shvati

kao odnos pojedinca s Apsolutnim (kako god ono bilo shvaćeno), a jasno je kako u osobnom odnosu ne može biti prisile, tada sekularizacija otvara prostor za autonomno i svojevolumno življenje tog odnosa. Sekularizacija religije put je koji islamu tek predstoji prijeći, međutim, mnogi muslimani zaziru od navodnih učinaka sekularizacije u Europi i SAD-u. Kao najveće probleme najčešće navode promiskuitet, zlorabu droga te opći gubitak moralnih načela i zbog toga odbijaju sve što dolazi sa »Zapada«; znanost, umjetnost, tehnologiju. To je stav islamskih fundamentalista, no prisutni su i liberalni muslimani koji pozdravljaju sekularna i modernistička kretanja te ih nastoje afirmirati unutar islamskih društava. Tako i Novalić u sekularizaciji vidi pozitivnu budućnost islama.

U posljednjem dijelu poglavlja autor razmatra mogućnosti društvenog razvoja islamskoga svijeta, inzistirajući pritom na autonomnosti tog procesa – zemlje u razvoju trebale bi ga same osmisliti i provesti. Kao primjer autonomne modernizacije, Novalić navodi Japan i zaključuje kako japanski primjer islamu može uvelike koristiti, no pritom ne smije doći do kopiranja. Autonomnost se odnosi i na slobodu izbora vrijednosnog sustava, a u suprotnom bi bilo riječ o kulturnom imperijalizmu. Ipak, nužno je istaknuti kako su neke vrijednosti doista univerzalne, bez obzira na to što su one prvi put eksplicitno potvrđene i zakonski zaštićene u zapadnom kulturnom krugu. Opća deklaracija o ljudskim pravima predstavlja skup univerzalnih vrijednosti jer se oko njih složila velika većina svjetskih država. Prigovore Deklaraciji uputile su mahom islamske vlasti, predbacujući kako su njene vrijednosti zapravo oblik kulturnog imperijalizma, unatoč tome što su u donošenju Deklaracije sudjelovali i muslimani, poput Muhammada Zafrulle Khana.

Pozivajući se ponajviše na radove R. Ingleharta, Novalić brani ideju o sukladnosti islama i modernizma. Osvrće se i na Huntingtonovu tezu o sukobu civilizacija, tvrdeći kako demokracija nije glavna sporna točka jer muslimani iskazuju otvorene stavove prema demokratskim vrijednostima. U tekstu empirijskoga istraživanja, »Islam & the West: Testing the 'Clash of Civilizations' Thesis«, autori Ronald Inglehart i Pippa Norris došli su do rezultata koji upućuju na to da Huntington griješi kada tvrdi da je demokracija bit sukoba između Zapada i islamskoga svijeta. Naime, komparativna analiza uvjerenja i vrijednosti islamskih i neislamskih javnosti u navedenom istraživanju, u 75 društava svijeta, upućuju na izrazite sličnosti u političkim vrijednostima zapadnih i islamskih društava. Obje vrste

ispitanih društava pozitivno su usmjerene prema demokratskim idealima i postignućima, a islamska se društva, u tome, značajno ne razlikuju od zapadnih društava. Nadalje, Uz Tourainea, Ingleharta i Huntingtona, mogućnost autonomne modernizacije islamskih društava zagovaraju i E. Gellner, D. Pipes, a od domaćih autora npr. N. Smailagić i E. Karić. Suprotnog su mišljenja A. Vambéry, H. Mayer i D. Diner, koji favoriziraju zapadni model modernizacije.

Zaključno, knjiga *Islamski svijet i modernost* Fahrudina Novalića vrijedan je doprinos aktualnim raspravama i istraživanjima suvremene problematike islamskoga svijeta i njegovih odnosa sa Zapadom. Čitatelji zainteresirani za promišljanje u zadnje vrijeme vrlo aktualne teme položaja žena u islamu pronaći će pregled kur'anskih stavova o ženama nadopunjen pregledom najistaknutijih misaonih tendencija u okviru islamskog feminizma. Središnje teze knjige, autonomna modernizacija islamskih društava i sukladnost islama i modernosti, argumentirane su na zadovoljavajući način te upravo one predstavljaju odličan uvod u daljnje proučavanje ove značajne tematike. Djelo preporučujemo ne samo akademskoj nego i široj obrazovnoj javnosti, uključujući i studente, naročito humanističkih i društvenih znanosti.

Karlo Brunović
Mišel Androić

Ishay Landa

Šegrtov čarobnjak

Liberalna tradicija i fašizam

Disput, Zagreb 2018.,
preveo Damjan Lalović

»Ne bi li spasili lađu kapitalizma, ekonomski su liberali vrlo često bili spremni i voljni baciti u more višak prtljage liberalnih političkih institucija i ideala. To nazivam iznimno važnim 'liberalnim raskolom' u kojemu su se ekonomski liberalizam i politički liberalizam počeli udaljavati jedan od drugoga dok se nisu našli na suprotnim stranama socio-ekonomskog jaza«, piše Ishay Landa u uvodu svoje knjige *Šegrtov čarobnjak*. *Liberalna*

tradicija i fašizam. Knjigu je izdao Disput, u Zagrebu 2018. godine, recenzenti su bili Tihomir Cipek i Dragutin Lalović, a prijevod s engleskog potpisuje Damjan Lalović.

U tom raskolu između političkog i ekonomskog liberalizma, koji se razvijao stoljećima da bi kulminirao između dva svjetska rata, Landa vidi uvjete pogodne za bujanje fašizma. Jer dok se politički liberalizam razumijeva kao demokracija koja se temelji na jednako raspodijeljenoj političkoj moći, ekonomski se, tumači Landa, potpuno suprotno, odnosi na tržišnu borbu u kojoj neki uspijevaju, a neki ostaju razvlašteni. Masama odgovara politički liberalizam, demokracija kao vladavina naroda, koja se u knjizi poistovjećuje i sa socijalizmom, a liberalna elita, srednja i viša klasa, nastoji očuvati svoje stečene pozicije. U toj se opreci, po Landinu mišljenju, javlja poriv ekonomske elite da u ime obrane postojećeg poretka krene rovariti protiv političkog liberalizma. Ta kapitalistička klasa, koju simbolizira pojam *šegrt* iz naslova knjige, ne preže da u zaštiti svojih interesa u pomoć pozove autoritarni režim – fašizam, kao svog *čarobnjaka*, koji nastupa kako bi dokinuo politički liberalizam i ugušio pobunu potlačenih. Fašizam se, dakle, po Landi, javlja u funkciji obrane kapitalizma i klasnog društva čime se pokazuje da liberalizam – ekonomski – i fašizam imaju puno više zajedničkog nego su liberali kadri priznati.

U »Predgovoru« hrvatskom izdanju knjige Landa primjećuje da se u svijetu ponovno uspinje radikalna desnica. Čini mu se da je pred vratima novi fašizam, no primjećuje da je kontekst donekle različit u odnosu na onaj između dva svjetska rata. Dok je onaj fašizam (*fašizam moderne*, kako ga Landa naziva) zazivala srednja klasa, sloj buržoazije koji se bojavao gnjeva radnika, mahom priklonjenih socijalistima i komunistima, sada pak za desne radikale glasaju radničke mase: obespravljeni i potlačeni staju na stranu nacionalizama, fašizama i zatvaranja, razočarani liberalnim poretkom koji ih je gurnuo na marginu društva. Oni škrguću zubima i prijeteci gledaju u novu srednju klasu koja se u liberalnom okviru dobro snašla, predbacujući joj pohlepu i profit, ali i neku vrstu bezosjećajnosti prema vlastitom narodu čije interese podređuje interesima drugih i drugačijih. Tako se nacionalistički diskurs javlja među radnicima, koji su internacionalizam preпустиili kapitalu, zazivajući onda domaće autoritarne vođe za koje misle da će ih spasiti od »zlih globalnih/globalističkih sila«, štiteći nacionalne interese. Dok smo prije imali *elitistički fašizam*, kako ga Landa naziva, sada imamo *populistički* – iako je, veli, pitanje možemo li postaviti tako grubu